I

Гуде, дрижить дзвін монастирський, луна так і йде. Вилазять з "корпусів" жінки, чоловіки. У чім тільки немає! У лаптях, черевиках, керсетах, балахонах якихсь. І всі такі задоволені, раді; гомонять, хрестяться, сунуть до церкви. Виходить з странньої і Кривенко Петро. Сумний-сумний він. Що йому робить? Куди йому йти? Так уже остогидло вдавати з себе теж богомольця, раба божого.

Лазь до церкви, хрестись, ставай навколішки. А все чого? Щоб тільки було прихилиться куди, переночувать де було.

Сонце височенько уже. Мигтить, палає у небі. Бані на церквах і собі так сяють. Липи ось на чайну посхилялись; здорові, кучеряві стоять. Птаство так виспівує в гіллю. Вітерець шарудить. А булками як пахне! Ех, та й смачно ж! — Завернув до чайної Петро. — Ху, хай ще дзвонить. — Сів на лавці під чайнею, сидить.

Та й їсти ж!.. Ліг не вечерявши вчора. А їсти ж... Уніс був чернець у цебрі зливків якихсь: усе вмісті — і юшка, і борщ, странники ж і те розхапали. От торботряси чортові! Ложка в кожного, а не ложка, то чашечка, — гребе, заливається. Подививсь тільки. Що ж? П'ятірнею зачепиш? Погибелі немає на вас!

Дивиться на прочан. Є і дівчата: ідуть он. Та й гарні ж! Русяві усе. Та в якому рябому, червоному. Ач, як роззирають, усміхаються. Щасливі! Походять це вони, поговіють, та й з богом, спокійні собі. А він... Йому не те в голові. Он там, за огорожею кам'яною, високою, торохтить, гуде. Туди він приїхав. Місця приїхав шукать. І от... витирає кутки тут ось більш тижня уже. Та й довго це ще так буде?

Тинявсь по городу вчора, позавчора, годі. Тільки ноги набив та ботинки... старі й так, трюхлі, а то ще й дужче об камінь понівечив. Що ж ти? Куди ти підеш місця того шукати, кого спитаєш, про віщо?

Та й їсти ж таки! В животі аж пищики грають. І се доведеться говіть, аж поки трапезна одчиниться, як аж служення одійде. Добре, що хоч трапезна тут є. Хоча в їй і ласощі! Качани з капусти посічені, буряки. Ну, та все ж... ложку, другу упхнеш у живіт. Ото хіба тільки як не похопишся в двері. Народу-таки! Скоро ось уже й почнуть захоплювать місця біля входу. Кожне жить хоче. А таке є... кривороте, безносе. Еге. Іти в церкву. Передзвонилось уже.

Іде. Біля крамнички ось, де продають хрести, книжечки, іконки, чернець один сміттячко замітає мітлою. Такий сам... круглолиценький, борідка русявенька. Странник один учора попрохав хліба у його, і дав. Аж два окрайчики виніс. Видно, добрий. І дивиться не сердито якось. Чи не попрохать би й собі? — Кахикнув Петро, підходе.

— Батюшка! — почав до черця. — Так охляв... їй-бо... Благословіть хлібця кусочок! — усміхнувсь, як той странник учора.

Дивиться чернець на його — на піджак йому потертий, рудий, на молоде обличчя, безвусе, на невеличкий вузлик у руці. Насупив брови.

— Гм! — буркнув. — А одговеешься скоро?

Почервонів Петро.

— Та я... мм... — та й нічого.

— Что-то, раб божий, говеешь ты долго. — Подивився ще раз, помовчав. — Смотри, по этапу отправим... Деньги в богомольцев пропадают что-то часто. Нечего тут.

Котиться, котиться піт холодний у Петра. Отак! "Деньги пропадают..." Неначеб се він їх виймає. Що й сам ось не кидає вузлика, щоб другі не взяли. Отак! Що зовсім і не думав про се. — Стоїть, дивиться. — Що ж се буде? Се, значить, уже йому й не обідать у трапезній, і не ночувать уже тут? От чортів патлач, таке вигадав! А гляди, мабуть, що не так обійшовсь коло його. Странник той учора ще й бриля скинув перед ним, благословення прохав. Що б було й собі... Хоч картуз скинуть. Ех!

Замітає чернець і на Петра прямо кидь сміття, кидь.

— Ну, чиво ж стоишь? — огризнувсь.

"А-а... — скривився Петро. — Непремінно йти роботи шукать". Стиснув під плечем вузлик, зігнувся, пішов.

II

Іде городом. Торохтить, грюкотить, дзеленчить скрізь. І людей скрізь, людей! Пани, панії... Ось пішоходом ідуть, он тим чортогоном, що й паровоза немає, біжать. І такі все понаряджувані. А будівля яка скрізь, піддашшя! Страшно й пішоходом іти, а не ще йти кудись роботи шукати. Ех!

У Вовковій Долині там усе якось... Хати, клуні, хліви. Тихо. Підсвинки ходять. Вигін. Волость стоїть. Вітряки коло неї. Кориться б уже й кориться писареві волосному було. Писав би це там коло його й писав. Ніт же! Треба покомизиться було, прибавки просить. Нагодилося якесь бісеня руде, а його й геть. А все Іван Смагліїв. Ото ще чорта шматок! Приїхав у гості до батька, за прикажчика у городі десь, почав: "Так і так, поїхав би ти де в город великий, скільки там канцелярій усяких. Пишеш красно, рублів по сорок і лупив би в місяць. Зодівся б, як я ось: пальто справив, калоші. А то сидить на шести він".

От і поїхав. Тиняйся тепер, мов вовча душа.

Вивіска ось: "Городская управа". Ну, як ти зайдеш у неї! Домище, як монастир який, і не бачив зроду такого. А пан який он у його пішов. Борідка клинчиком, пальто, чи що воно на йому, аж полискується. А бриль... куховка неначе. Як ти примінишся до його, що ти скажеш йому?

І це б то так походить та й додому? А що пак дома? Хоч би за сельського став, шкапа ж якась сива там лежить, писарює. Довбеться батько в землі, бере в багачів з половини, чорний увесь, руки порепані, та це й собі те робить? З благородної роботи та он у яку... Ех! Що б було в волості жить. Було сидить це за столом він: "сходяща" перед ним, перо за вухом, увіходить дядько: "Здрастуйте вам!" — вклоняється. А було: дає старшина руку волосному й... йому, і засідатель. Хе-хе! А дівчата на улиці: "Хі-хі!" — до його було.

А що, якби це з'явивсь на різдво: калоші, пальто... Непремінно, хоч хай що, місця шукать! А що, якби ще й... кокарда, ґудзики. Як воно в їх?

"Казенная палата" ось. Непремінно... годі бояться! А фаїтон ось який коло неї, коні, а й дім! Ну, що буде! Кх! — кашлянув Петро у кулак, пушок погладив на верхній губі, береться за двері. — А ручка яка! Скляна. — Одчиняє потихеньку одні, далі другі... Скинув картуз, розгладжує чуб. — А пахтить як! Панами якось. Та брилів, зодіву висить. Та які двері сюди і туди. У які б же його? — Стоїть, мнеться. Одчиняються одні, бокові, виходе... — що воно? Підрясник не підрясник на йому, кобеняк не кобеняк... з обкладками якимись.

— Здрастуйте! — вклоняється Петро.

— А что? — насупилось те. Дивиться на піджак Петрові, на ботинок полатаний, вузлик.

Видно, шишка велика якась. Лице таке повне, чисте і дивиться так суворо, по-панському.

— Мм... — починає Петро.

Риється той у пальті якомусь на вішалці.

— Ну? — до Петра.

А голос який панський: у ніс мов.

— Здєлайте милость, — вклоняється Петро, — чи не можна б тут... тот... мєста?

Мовчить той, риється.

Казав Іван: по городах є швейцари якісь і у чомусь кумедному, каже, ходять вони і так по домах вони. Чи не він це? Шишка здорова, й не гляне.

Витяг з пальта бомажку якусь.

— Что-о? — повернувсь до Петра.

— Мєста мені.

— Какого тібє мєста?

— А такого... за писаря. Почерк красивий... І... чоловік бідний... забився.

— За какого тібє пісаря?

— А за такого... щоб... чтоб... пісать.

— Что-о?

— Чтоб пісать. Бєдний... і дома нічого нема... з голоду. Явіть божеську милость!

— Ого-о! — оскирнувся той. — За пісаря єму! Ну, брат, у нас почіще тебя... — та й пішов у ті ж двері. Виглянув.

— Ну, нєчого тут... Тут одежа вісіт.

Аж у вічіх потемніло Петрові. "От і просись. А, нечиста сила! Ще й: "одежа вісіт", неначе він красти прийшов це". — Так щось здавило у горлі йому. Надів картузик, пішов.

III

Минають, штовхають його і все такі веселі, ситі, пикаті. Ось хтось вусатий іде, червоний, у білому. На плечах погони, на чоботях шпори, шабля під боком, а поруч... краля... Яка рум'яна! І то ж... як се йому? Всміхається до неї, балакають... у!.. А он з якими соняшниками на плечах іде! Чоррти!

Годі вже й їсти хотіться Петрові. Так щось пече його, нудить... Страх хочеться плакать. А що якби й справді отут плакать почав, кричать став, впав неживий, чи б пожалів хто його, потурбувався б про його? Ідуть усе такі байдужі, тупі... О-о, болить, так болить серце!

Та товариші його панувать будуть. Васька Візник за судового там скоро... Павло Матійко на бутилках чоботи справив уже, з засідателевою дочкою гуляє... А він... по полю буде штрикать, а зима прийде, ціпом крутить... Та побачать се старшина, засідатель, дівчата... А-а, рятуйте!..

Та ще й додому за віщо вернуться? О, хоч би ж хоч яке-небудь отут місце!

Магазини ось рядом ідуть. Здорові які та багато. Чи не спробувать би, як Іван, за прикажчика у який? — Роззирає. — Куди к чорту! Які пляшки, книги, картини скрізь визирають з-за скла. А в середині в кожному... в церкві неначе. А які жевжики у їх швендяють он! Комірці, пики веселі... А оскиряються як! У, лисички! А скло ось! Як у дзеркало, видно всього. А який... Ху! Щоки позатягало, ніс полупився, як орап чорний, на губах смага. А картуз! У волокнах, пом'ятий. Куди ти поткнешся, оріяка така?

Ага. "Бакалейная торговля" ось. Льох неначе. Вікна і все простеньке якесь. Східці униз. Ану, спробувать. Кахикнув Петро, горло так зісхлось, протер губи, ввіходе. Скинув картуз.

— Здрастуйте!

Коробочок, коробочок усяких стоїть. Лисичка за стойкою ось.

— Здрастуйте! — до Петра. — Что угодно?

Острах і тут неначе бере. Такий піджак на лисичці. А за скринькою он такий лоботряс ще стоїть, пузце виставив. Пахне ще чимсь. А як починать?

— Та мені... я... — замимрив Петро; кашлянув, та й нічого. Дивиться на коробочки якісь невеличкі, біленькі.

— Папірос вам? — Той з-за стойки до його.

— Е-е... — кахикнув Петро. — Або той... — Почервонів, мовчить.

— Пожалуста. — Той до його. Бере, угортає. — П'ятнадцять копєєчок з вас.

Дивиться Петро.

— Так я ж... Або... ну, хай! — Витягає з кишені гаманець, розщіпає, дає.

— В касу, пожалуста.

Виходе.

А розпронечиста сила! І так грошей нема, папірос ще купив. Нащо, для чого? Що й не курить зовсім. А-а!.. — Зціпив зуби, йде. У голові шумить йому, в вухах дзвенить, в очах поночі. Ось якась церква, величезна, так сяє на сонці. — У, боги! — скреготить. Ось майданчик, садочок якийсь. Ослінчики в йому. Завертає Петро. Дві панночки ось сидять, гомонять, вирегочують. — У, гладкі! Холери немає на вас. — Пройшов далі, сів. Сорок копійок було грошей у його, тепер.... Вийняв гаманець, лічить: п'ять... десять... двадцять... двадцять п'ять... Двадцять п'ять усього! — О-о... рятуйте ж, рятуйте! — Одвернувсь од панночок, плаче. — Що робить, як жить?

IV

Сонце сідає уже. Червоне-червоне стає. Находився Петро, охляв, аж іти йому трудно. Ятки ось базарні. Булки он біліють, он сало. А ось пиріжечки якісь у корзині несе хлопець, вигукує. Чи хоч за п'ятачка купить проковтнуть чого? Ні, мабуть, нехай... Так у роті гірко; так йому нудно, тяжко, досадно. А куди ж се іти? Так уже хочеться десь звалиться, лежать, ні чуть, ні бачить нічого.

Спитав постоялого в хлопця: показав йому той.

Дім сірий, закурений якийсь; вікна внизу, вгорі. Ворота одчинені. Вози якісь, дошки у дворі. Домок далі якийсь, низенький, полупаний. Туди й справив Петра чолов'яга якийсь, що спитав спершу пашпорта в його, здоровий, сорочка навипуск, бородатий.

Двоє дверей у домок той. Одні ближче, другі далі. Одчиняє перші Петро. Чорно-чорно всередині. Хатка. Стіни, стеля все таке закурене, обдерте. Вікно поруч з дверима, одно, та й те аж зелене, заплiснявіло. Піл під стінкою, брудний страх. Під другою — коминок невеличкий, цеглою світить. Піч у йому хтозна-коли й топлена, мабуть: на припічку куряви, куряви. На комині дві пляшечки-"сотки" стоїть. На лутці крихти з хліба. А сміття долі! І чимсь воняє-воняє: кислим чимсь, прілим, горілкою.

Стоїть Петро, дивиться.

"Оце так! Ще гірше, ніж у странній тій монастирській. Там хоч хата більша, образи є, олива горить. Та се ночувать тут! А гляди ще й грошей копійок з п'ять за ніч здере. Зостанеться тоді... ех!" — зітхнув.

Щось зашамотіло за коминком на печі, позіхнуло. Картуз Петро скинув.

— Здрастуйте! — кахикнув. Дивиться.

Висувається, висувається з-за коминка хтось. Страшний такий. Голова... чиста кучма: скуйовджений, скуйовджений чуб. Та бліде само, заспане, пика брезкла, очі червоні. Молоде. Вусики такі невеличкі, чорненькі; бороди нема. Злазить. Ще й без сорочки, голе! Тільки у штанях самих... Хм... Вишкірює зуби:

— Здрастуйте!

Та й страшне ж таки. Мускули он, груди. А штани! Лаття саме. Сіло на лежанці, всміхається. Що за проява?

— А що, земляче, — обзивається баском хрипко так, — ночувать забрели?

— Та... так... — буркнув Петро та й очі в землю.

Отсе так! Кажуть, що по городах босявки є, страшні, пообдирані. Оце, мабуть, і він. Настояще босовило се, мабуть. Позирнув Петро на вузлик собі. Штани, сорочка в йому... коли б хоч не відняв та отут лупки не дав або й не зарізав прямо. Вони, кажуть, такі.

— Сідайте, земляче, чого стоїте?

Робить нічого. "А що б твого чорт батька! — Стиснув під плечем вузлик Петро, у жмені картуз, сів на полу скраєчку, сидить. — І піти б звідціля, куди ж ти й підеш, де дінещся? А-а?" — Зітхнув важко-важко.

— Чого, земляче, зітхаєте так? — знов той до Петра.

— Та... так!

Вибравсь з дому — начхать мені на волость, казав. І от... Та якби се там знали!

V

В хатині все поночіше робилось. Засвітив той лампочку, на комині стояла, постояв, почухавсь у кучмі, знов сів. Тихо. Чуть тільки, як торохтить десь на улиці та за стіною, де піч, гомонить хтось.

— Гей, гей! — за дверима почулось.

Одчиняються, убігає... Картуз рудий з кантами синіми; піджачок коротенький з дірками; штани... коліно лисіє; опорки.

"Оце якраз!" — Стиснув вузлик ще дужче Петро, поглядів ще й гаманець у кишені, присунувсь до лутки, нічого. Дивиться далі на гостя.

— Ху-ху! — обдувається той. Худий сам, худий, блідий. Вусики руденькі, борідка русява. Булка, оселедці в руках.

— Вигружали залізо сьогодні, — почав до того, без сорочки. — Ще й тобі буде назавтра. Здорове пруття... Ху! Як навалю на плече, що болить: коль-коль у боці. — Кладе оселедці, булку на піл. — А понімаєш, як шльопне з кладки один... мокрий-мокрий вилазить... Ха-ха! ех! — Виймає горілки чвертку з кишені. — Гоп! — Ударив пляшку об долоню, вилетіла затичка. — Давай чашку!

Дістав той на печі, без вушка:

— На! — Дістав потім якийсь лапсердак, так канцур'я і висить, накидає на голе тіло, зіскакує додолу. — Ану... возліяніє сотворім.

Випивають. Ламають булку, шматують оселедці руками, їдять.

У Петра так у носі лоскоче, слина котиться, плямкає так.

Знов одчиняються двері. Увіходе чоловік, що питав у Петра пашпорта.

— Ану, — починає, — много вас тутича? За ночлег пожалуйте.

Довбуться ті два по кишенях, дають йому щось.

— А ви? — до Петра. — Грівенік. Ну?

Аж з полу зсунувсь Петро.

— Як гривеник! — Помовчав. — Дядечку! Зділайте милость... я чоловік бідний...

— Ну, то что?

— Дядечку!.. Їй-богу... буде п'яти з вас... бідний... — Голову набік і дивиться так страдно.

— Марш за п'ять туди он, — за коминок показує. — У другі двері туди.

Надіва картузик Петро.

— Та тольки... штоб... смотри... посля не каявся мнє.

— Там, земляче, злодюжки самі, — обізвався той, без сорочки. І вломив булки. — І піджак з вас знімуть, — додав.

Дивиться Петро.

— Ну, чіво ж?

Виймає гривеничок, дає. Зітхнув так. Сів — сидить, скривився.

Пішов чоловік.

— Аж мені соромно, — знов до Петра той, без сорочки. — Чого ви так знижуєтесь? "Чбловік бідний"... "Здєлайте милость..."

— Чого, як... — тільки що не плаче Петро, — як без місця, а грошей... Ходив місця, ходив.

— Дурниця. Якого вам місця? Ходімте завтра залізо носить, от і місце, і гроші. Товариш ось одпочивать буде, я йду. От і той... як охоту маєте.

Нічого Петро, дивиться в землю. Гм! Гарне місце! Залізо носить!

— Не журіться, земляче! Що нам таке! Аби сяк-так день та ніч. Не пецитеся о мнозєм.

— Стій, ось я йому... повеселішає хай, — обізвався худий той. Обітер об штани в оселедці руки, наливає у чашку. — Пий!

Всміхнувся Петро. Зовсім не такі й страшні, як думав. А все-таки.

— Не той... спасибі! — мотнув головою.

— От ще! Ще й чваниться буде. У нас, брат, без цього. Ну, гоп! Вип'єш, закусиш.

VI

Вихилив з півчашки Петро. Так гарно пішла на голодний живіт: холодить, холодить скрізь. Облизався, дивиться на оселедці, на булку.

— Ну, чого ж? — той, з борідкою. — Хочеш їсти, не здавайся на просьбу.

Вступає щось, вступає Петрові у голову, таке легеньке, м'ягеньке. Положив картуз, вузлик під стінку. Бере їсти.

— Хе-хе! — Так смачно їсть. Тільки піднебіння чогось мов аж облазить йому та горло стало таке мов туге. — От виголодавсь! Хе-хе! А

той... Якби мені, щоб писать що, — до того, без сорочки, почав. — Писарем у волості недавно я був.

— Дурниця! — той йому. — Семінаристом я був у духовній недавно.

Дивиться Петро. Така мацапура, семінаристом він був! Хм! Велике діло семінарист! Ґудзики, кокарда. У Вовковій Долині у батюшки семінарист є.

— Як семінаристом? — далі питає.

— Та так. А сей ось учителем у селі, — показує на того, в борідці.

— Шуткуєте!

— От ще, стану брехать!

Стиснув плечима Петро. Може, й так. Кажуть же, що по городах є босявки й з учених; панські сини є прямо, кажуть. І то ж, кажи ти, й найде отакий дур у голову.

— А чого ж ви... Хе-хе!.. той... оце так? — далі питає Петро.

— Як?

— А той... семінарист... місце б можна вам гарне де мать.

Дивиться той, почервонів-почервонів.

— Що-о? — почав. — Місце? Що значить місце? Нащо? — так суворо.

Усміхнувся Петро ніяково якось.

— А той... щоб жить. І благородніша б робота була.

— Що? Щоб жи-ить? Благородніша? — витріщивсь той.

— Тим ви й знижуєтесь так! — Схитнув далі колишній семінарист головою й нічого. Доїв оселедця, потер об штани руки, потім: — Перш ніж жить, голубе сивий, — прихилившись до Петра, — знать треба, для чого. І перш ніж нітиться так, зітхать, турбуваться, щоб жить, спитать треба себе: що таке життя?

Вломив другий шматок хліба Петро.

— А той... А люди ж живуть.

— Е! — махнув семінарист рукою. Пройшовсь по хаті, далі: — Так і скот же живе, свині. — Сів на лежанці: — Місце!.. — всміхається. — Що таке місце? Безглузде запобігання ласки у такого ж нікчемного м'яса, як і сам. Безглузді, нікчемні турботи. А "благородніша робота"! От ще! Корчиться людина, маніжиться. — Похитав головою, плюнув, зліг на комин, сидить.

Той, бувший учитель, кинув з-під оселедця бомажку під піл, закурив до лампи цигарку, вийняв з кишені, пихкає. Курить і тільки: "кахи, кахи!" раз у раз. Зліг з ногами на піл, зліг на стіну: "Е, чорт! — почав. — Ще й боліть буде мені! — Зігнув кулак та геп, геп себе в бік. Помовчав. — І то ж... коли сидів у тюрмі і досі..."

— Що ж у вас? — Петро до його. — У лікарню підіть. Сухі такі.

— Що-о? — насупивсь учитель. — Чого у лікарню?

— А щоб... порошків хай дадуть. Можна вмерти ж так.

Схитнув головою учитель, всміхнувсь.

— А не вмерти можна? Хіба ті, що по лікарнях тиняються, й не вмирають? — Кахикнув. — Н-неминуче, брат.

Утерся після оселедця Петро, гуцнувся на піл поз лутку.

— Хм-хм! — похитавсь. — Жалко... Люди хоч поживуть: Їдять гарно, ходять...

— К чорту! — скрикнув семінарист на лежанці. — От ще! "Їдять гарно, ходять..." — Зіскочив додолу. — І то ж... За сим всі й б'ються. — Плюнув, пройшовсь. — Їсти гарно... щоб потім гнить дужче, смердіть; зодіваться гарно, щоб... уявлять щось тільки з себе, заличковувать нікчемність свою. От мета життя! — Заклав руки в штани, виставив з-під лапсердака живіт голий, ходить по хаті. Тільки чап-чап ногами зашкарублими босими по сміттю, по долу цегловому. — І то ж... життя!.. Безглузде коптіння неба ради кишок, ради зодіву.

VII

— Я ось полічусь! — кахикає вчитель. — Як попокурю ось, попоношу на сей бік заліза...

— Та й страдні ж ви, — Петро до його. — Очі так глибоко і синьо так попід ними. А молоді... ще б і рано...

— Що рано? Вмирать? — учитель до Петра. — І то ж... Не однаково пак, що сьогодні вмерти, що завтра? — Затягся цигаркою, закашлявсь. — Ху!.. Однаково, брат, хоч і найраніше вмреш. Вмреш — жаліть і каяться не будеш.

Дивиться Петро: "Так тоді краще вбить себе".

— Щоб так зразу? Стоїть пак в такий одчай вдаватися, так лякаться зла? Помучить його! Життя зло; чоловік скотина... посутяжить себе.

— О, що воно? — жахнувся Петро. — От укусило! — Витягає з рукава блощицю. — Ти ба! — кинув додолу. — І живе ж. Тільки капость робить.

— Так усе, — учитель до його. — І чоловік саме так.

— "Їдять гарно, ходять..." — знов починає семінарист. — Пху, скот несмисленний! Тільки й турбот. І шукай ти тоді в чоловікові, в душі якійсь, чогось святого, великого.

— Еге, — розправив ногу учитель. — Шукай... Як ось хоч і в такому чоловікові. Іду я оце пішоходом сюди. Аж суне напроти мене, суне: пузище, в'язи... Ху! Погони генеральські, лампаси... "Пху, пху!" — оддувається. І дивиться... куди! Геть і небо, і сонце! Обминають його, звертають йому. Я звернув трохи, а то... звертай же й ти, думаю. Черконулись... ха-ха! — "Э, невежа!" — загарчав він.

Петро: "І ви не боялись його, пана такого?" — здивувався.

— Що-о? — почервонів учитель. — Що значить пан?

— Чортзна-що! — чвиркнув семінарист. — Живе купа гною якась. Грошей багато у неї, економія десь, одна, друга, і ти вклоняйся їй, бійся її. А там-то користь комусь з неї! Коптить небо та з людей бідних глумиться, та ж блощиця. Як і в нас там є пан...

— К чорту! — скрикнув учитель. Кинув недокурок. — Пани... бідняки... Користі нема, та нащо й вона? Кому? Тим що теж блощиці такі, що теж так небо коптять, що теж... собі тільки всі? Усі вони гарні: і бідні й ці туші. Зло й зло. — Підкорчив ногу. — Розкажу я й про бідних тобі. Ну, от розсуди. Хотів я користі їм, хотів добра... Так боляче дивиться було: шкура та кістки чоловік, голодний, обірваний; дітки позамучувані,

позаплакувані, таке бідне, нещасне. А день і ніч працює чоловік, тягнеться... Почав я з ними балакать: "Так і так, — кажу, — ви б хоч ціну требували більшу собі". А там економія, багатющий поміщик живе. Вони й почали. Одна забастовка, друга. Полегшало їм. І харчі кращі, й ціна. А тим часом про мене довідався пан. Заарештували мене. "Ну, — думаю, — нічого. Хоч і з місця злетів, і в тюрмі це сиджу, так уже ж... Знаю за що. Добра хоч не багатечко, а зробив-таки й людям". І так мені гарно. "Вийду з тюрми, — думаю, — так буду й далі робить. Це буде мета життя мого. Боже, — думаю, — як гарно мету в житті мати, добро людям робить! Це ж вони, хоч би я і вмер отут, не забудуть мене". Сиджу, жду: ось-ось, може, й на побачення прийдуть до мене, принесуть мені цукру, чаю... Немає... Ху! — Вхопивсь за бік, закашлявсь. Почервонів увесь, очі блищать йому, а піт так на лобі і виступив. — Ху! І от... який же я дурень! Стоїть пак про добро думати якесь? Кому? Тому ж злу? Стоїть пак видумувать якусь мету життя — мучитися ради... ради скоту якогось. Ху! Тільки хворобу схопив. Холодно було. Тюрма мокра, лежав повз стіну... Розбив життя, брат.

А вчителював, як мріяв! Була дівчина — вчителька. А батько, мати, сіроми, як раділи мені! Тепер... е, чорт! — Витяг блощицю з-за коміра, кинув, з пазухи другу, сорочка брудна-брудна виглянула, почухавсь, далі: — Жду чаю і от... сиджу год, сиджу ще місяців шість, приходить мені акт обвинительний. Дивлюсь: низка ціла свідків проти мене. Хто? Що? — Помовчав. — Читаю, аж... тут і Павло Труш, тут і Микола Костенко, Іван Свись. Якраз усі ті, що тоді: "узяться, узяться"! — до мене було. Та було в мене й лежать. Я їм книжечок, чаю... такі добрі... Засудили мене. Просидів я ще два годи. Виходжу, зострічаю Костенка. "Як вам не соромно, — кажу, — було свідчить на мене, та ще як? Навчав економію грабить, чого й не було!" — "Та, та..." — та й од мене мерщій. Дивлюсь я. Слухаю: аж він... за старшоробочого в пана уже... Ага! Ну, і що ж? Тоді нітивсь, прийде до мене було: "Позичте з полтиника хоч купить борошна", а тепер чую: "Ану, чіво там! — на других. — Не розсуждать!" Так отак воно: мені полегшало, а ти... пропадай! Скотина, звір чоловік! У, гади! Зло й зло... К чорту! — Схопився з полу: — Я зараз. — Побіг У двері кудись.

VIII

— Еге. Такі-то діла. — Почухавсь у голові семінарист. Зліз на лежанку. — Тут хоч блощиць менш. — Позіхнув. Сидить, насвистує якоїсь.

Петро на полу: "Ага, попалась... ось я тобі!.." — Ловить на штанях їх, кидає додолу, давить підошвою.

Тихо. Тільки чуть, — регочуть за стіною та гудок десь гуде.

— А до якого біса їх! — знов Петро про блощиць. — На полу ось, на стінах.

Кадить світло, скло заяложене, зверху надбите, а все-таки видно Петрові — ворушаться ті сюди, ті туди. Видно смуги на стінах, плями: хтось пальцями подавив, порозвозив. А глянув на лутку, за спинЬю в себе... тарканів, тарканів там; так і вкрили крихти. Десь стоноги взялись, одна, друга, теж плазують туди.

— І то ж... — всміхнувся Петро. — Турбується й воно, живе, лізе їсти... А подумаєш, для чого воно таке, нащо?

Убігає учитель. Булка, півкварти горілки в руці:

— Ху! Шкутильгають тепер там по роботах батько, мати старі. Ех! К чорту з життям! — Налив у чашку. — Ну, да здравствует небитіє! Гоп! — Випив, сів, їсть.

— І ти думаєш, — знов до семінариста почав, — такий чоловік тим, що темний? Однаково. Візьми ти й освіченого. Був у селі у нас у панка одного син студент. Учився, такий був завзятий. Давай йому рівність, добро, простоту. Скінчив університет, слідчим тепер. І от... куди к чорту!

Геть, не надходь до його тепер! Так, брат. Нічого доброго, гарного в життю, в чоловікові. Все — одно маніжіння, полуда, зло.

За стіною щось загрюкотіло, хтось крикнув, лається хтось.

— Да-а, — почав семінарист на лежанці. — І інакше не може буть. Такий уже корінь життя: зло. Не кажучи вже про чоловіка, блощицю, візьми ти й... ну, ростину візьми, яку квітку, чи що. Хоч і прекрасне на вид, поетичне, божественне, а там... що в йому! Росте, пишається само, а тебе, іншу ростину, все норовить заглушить, обійти, посісти. І так скрізь і завжди. Ось хоч і це розказать. Познакомився я був з панночкою однією раз літом. Живе коло нас поміщик один. І вона в його готовила кудись Дівчину. Курсистка сама. Чудової краси. Ніс, очі, брови, стан... не сказати. Ну, се ще нічого. Головне. "Ах, ах! — було все вона. — Який же й мир божий загадковий!" — та й усміхнеться було й поведе очицями так... "Дивуюсь, — каже було, — які є люди байдужні до цього. От моя бариня: тільки й знає їсти добре, ходить в шовках... Живе! Для чого? Ху! Яке ж воно гидке, осоружне багатство оте! Нічого великого, святого в йому. Ах, як жить? Що життя?" — Та й скривиться було, ті губоньки якось уже так поставить було. А я дурень: "Так от де все те гарне, чудове, — радію було, — що вчувається мені в шепотінню листячка, в співі пташок; вбачається в сяйві місяця, зір! От де все те прекрасне, святе, до чого мене ще так змалечку тягне!.. Божественна!" — Покохав... І покохав страшно, безумно. Не побачу вечір, ніщо не миле мені. І вона: "Смерть одна розлучить нас", — мені співає було. І от... — похитав головою семінарист, — дурень я, дурень! Отак вірить в людей, таке бачить у них! — Помовчав. — І от що ж? Приїздить до пана того небіж його один в гості. Франт, шарлатан... В університеті не робив нічого. Ну, дивлюсь, щось моя Оля так несмілко дивиться в очі мені і вибіжить до мене на часинку, та й на місці не встоїть. Одно то сюди, то туди позирає, немов боїться кого. Що таке? Слухаю через який час, аж... — всміхнувсь семінарист якось так сумно. — Слухаю, аж нічесоже сумняшеся, заміж іде Оля моя за... небожа того. Так от... от і "осоружне багатство" і "ах, ах, ах!" Трапивсь їй мішок з грішми, і вона... де все й ділося те. І се такі ми. — Помовчав. — Пам'ятаю: місяць, було... тихо...

вишник... соловейко... ех! — Рвонув вусик чорний собі. — К чорту! — Схопився, до пляшки. — Да здравствует небитіє! — Голь-голь, п'є нахилки. Плюнув.

— Все полуда, брехня. — Пройшовся по хаті.

— А ти ж чого? — до Петра. — Пий!

— Хе-хе!.. Не той... спасибі.

— От ще! — обізвався учитель. — Ми п'ємо, а він слину ковтать буде. Ми ж не дуки які.

— Так... — мнеться Петро. — Воно ж ото гроші вам стоїть.

— Що-о? Що значить гроші? — скрикнув семінарист.

— Та воно... — почухавсь Петро. — Хм-хм... А як нема їх, та нігде й узять, то... — всміхнувсь. — Що тоді?

— Тх!.. — пирхнув семінарист. — "Що тоді?" Інша річ, якби смерті-небуття не було! О, тоді що? А то... Якийсь чорт заставляє жить тебе! Завжди ж можна жить перестать. — Пройшовсь по хаті. — А гарно б, чорт візьми, замолоду розквитаться з життям! Менш зла зазнаєш і зробиш.

— Добрі ви, та... таке балакаєте, — Петро до його. — Мені жалко вас.

Семінарист:

— Що?.. А се що ще? Що значить жалко? — Подивився на Петра так сердито. — Кожний про себе жалій, про свою нікчемність журись. Ну, не

п'єш, силувать не буду. — Поставив пляшку. Подивився, подивився Петро, простягає руку.

— Ану ж... хе-хе! — Налив у чашку, випив. — А як! Хі-хі!

Семінарист їсть:

— Ходжу як неприкаяний тоді, — знов до вчителя. — Ніщо не інтересне мені, нічого не треба. Що тоді семінарія мені? Став вчиться на двійках, кинув!

Дістає їсти й Петро.

— Хе-хе! — усміхається. — Ну й... як! Лоскоче щось у голові, лоскоче, йде, шелестить... гарно... — Пройшовсь по хаті, схитнувсь. — Хе-хе!

— Ага, — зареготав учитель. — Оце-то й воно!

— Гризе мене тоді батько-дяк, — далі балакає семінарист. — Ледащо, волоцюга... ха-ха! Вип'єм! — Знов хильнув з пляшки. — От так-так!

Ходить, точиться то сюди, то туди, всміхається.

Учитель:

— Топи його, топи зло!.. — Хильнув і собі. Сидить на полу, ноги звішав, куняє. Теж усміхається.

Петро булку мегелить. Положив шматок. — Мм... і я ж... Да здрав... гоп! — допиває остачу.

— "Не осенний мелкий дождичек..." — починає семінарист. Сів коло учителя: "Брызжет сквозь туман..." — деренчить баском.

— "Слезы горькие льет", — підхоплює тенорком учитель.

Позабирались за плечі один одному, хитаються.

— "Пей: тоска пройдет... — виводять. — Пей, пей!.."

Петро: "Пей!.." Ій-бо... Хе-хе! — Підстрибнув. — Як гарно! — Іде, поточивсь до дверей. — Тра-та-та! — Вхопився у боки. — Поза гаєм, гаєм!.. Гоп, ті-ра-ра! — викидає ногами.

* * *

Не шукав уже більш місця Петро. З якою огидою став він згадувать про те, як тоді вклонявся швейцарові, плакав у садочку... щоб... щоб тільки: "як жить, що робить?" Тьху!..